

Jegyzet

(1) KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az „én” utópiája és létesülése. Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában.* In: *Tanulmányok Ady Endréről.* Anonymus, Bp, 1999. 10.

EISEMANN György (szerk.): *A kánon peremén. Az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX–XX. század fordulójának magyar prózájában.* ELTE, XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Bp, 1998.

Rácz I. Péter

Az emlékezet felejtése, a felejtés emlékezete

A jelenkori diskurzusokban az egyik leghangsúlyosabb szólamot a kánonok megőrzéséről és lebontásáról, valamint az általuk betöltött hermeneutikai pozíciók nélkülözhetetlenségéről és megszüntethetőségéről szóló elméletek képviselik, mégis meglehetősen csekély figyelem irányul a középszintű oktatásnak a hagyományok alakulásában, átformálódásában betöltött szerepére.

Az irodalom önműködő, áthagyományozódó rendszerében az újabb és újabb művek megjelenése nemcsak a tradíció korábbi, kanonikusnak számító ismereteit írja felül, átigazítva a szaktudományos érdeklődés irányvonalait, hanem ezzel egyidejűleg újraszituálja a pedagógiai munka módszertani feltételeit is. Ezért elengedhetetlen olyan korszerű tankönyvsorozatok létrejötte, melyek a jelen megváltozott kérdésirányai felől próbálják újraérteni a hasonlóképpen megváltozott múltat, megszüntetve vagy csökkentve ezáltal az egyetemi és a középiskolai intézményrendszer közötti folytonosság-hiányt.

Annál is inkább fontos kérdés ez, mivel a képzés nagyon jelentékeny eszköznek bizonyul a kánonok fenntartásában és elterjesztésében. A mai napig nem kis szerepe van az iskoláknak annak megállapításában: mit tekintünk elengedhetetlenül szükséges tudásanyagoknak ahhoz, hogy valakit műveltnek tarthassunk. Az általuk meghatározott tananyag, a kötelező olvasmányok jegyzéke ezen a módon kifejezi egy adott kulturális közösség önértékelését és az általa hitelesnek tartott interpretációs gyakorlatok szabályrendszerét. Ezért mint ahogy nem képzelhető el értelmezés a hagyomány előzetes ismerete nélkül, a kánonok másik és egyben lappangó oldala is kiküszöbölhetetlen tényező: már megjelenésük pillanatában az izlés megmerevedéséhez járulnak hozzá. Hatékonyságukat szintén e kétarcúságnak köszönhetik, mert míg egyfelől a természetesség látszatával jelentkeznek, addig jogosultságukat csak azon a módon tartják megteremthetőnek, ha előtörténetüket tévedések történeteként tüntetik fel.

A kérdés ilyen jellegű újrafogalmazásait, melyek a középiskolai képzés és a hazai tudományosság gyakorlata közé ékelődő befogadás-, illetve irodalomelméleti hiátus okait veszik célba, az teszi különösen indokolttá és sürgetővé, hogy a hetvenes évek vége óta tulajdonképpen nem történt meg a két oldal újbóli szembesítése. Az akkori tankönyvcsoomag szerzői többségükben a Magyarországon nem sokkal korábban meghonosodott strukturalista iskola képviselői voltak, akik munkájuk során nagymértékben hasznosított-

ták mind egyetemi oktatóként, mind elméleti gondolkodóként szerzett tapasztalataikat. Az általuk megírt tankönyvek révén a diákok a kurrensnek számító beszédmodok alkalmazása mellett az éppen jelentős átalakulását élő szakma fejleményeivel ismerkedhettek meg. Jellemző példa, hogy *Szegedy-Maszák Mihály* 'Világkép és stílus' című esszékiötében fontosnak tartotta megjelentetni részben a tankönyv megírása alatt, részben pedig az azt megelőzően kialakult elképzeléseit. A megszakítottság magyarázata mégsem az említett munkának egészen a kilencvenes évek elejéig történő használatában, de nem is a strukturalista dominanciájú horizontok mai időszerűtlenségében keresendő (hisz e szerzők számos, azóta publikált írása tanúskodik koncepcióik jelentős módosulásairól), hanem sokkal inkább abban, hogy az ezt követő tankönyvek többsége nem nyitott új távlatokat a szövegértelmezés terén, legfeljebb a korábbiak megismétlésére vállalkozott. Az újraolvasás sorozatos elmaradása szükségszerűen vezetett a középiskolák kánonokat áthagyományozó szerepeinek a megmerevedéséhez, melynek történetietlensége nem pótolható az ismeretek pusztán kumulatív igyekezetével, mint ahogy nem is járhat a már nem működő rendszerek egyszerű és problémamentes félretolásával. Alighanem azért, mert a jelen elválasztottsága a múlttól csak akkor válik áthidalhatóvá, ha az interpretáció kísérletei egyszerre számolnak a megszakítottság és – e megszakítottság által mégiscsak adódó – folytonosság tapasztalatával.

Ennek a többszörösen összetett és rendkívül bonyolult hatástörténeti helyzetnek kíván megfelelni a Korona Kiadó gondozásában megjelent új tankönyvsorozat harmadik kötete, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az ezredforduló diákjait szembesítse és megismertesse az irodalomtudomány korszerű értésmódjaival. A szerzők – lemondva a teleologikus irodalomtörténet-írás „előbb-utóbb” alakzatai mentén képződő módszertani elveiről – ezt csakis úgy tartják megtehetőnek, ha a múlttal való párbeszédüket a gadameri, illetve *Jauss*-féle – alapvetően temporális természetű – interpretáció horizontján tüntetik fel. Ezért noha kiküszöböl-

Az újraolvasás sorozatos elmaradása szükségszerűen vezetett a középiskolák kánonokat áthagyományozó szerepeinek a megmerevedéséhez, melynek történetietlensége nem pótolható az ismeretek pusztán kumulatív igyekezetével, mint ahogy nem is járhat a már nem működő rendszerek egyszerű és problémamentes félretolásával.

hetetlen marad a tradícióval folytatott dialógusaikból a megértés jelenének kontextusa, mégis sikerül túllépniük a korábbi kritikák igaz-hamis ellentétéin, amennyiben nemcsak a szövegek, de a megértés időbeliségeinek az indexeit is feltüntetik. Ami azzal jár, hogy a szövegértés feladatát nem tartják megnyugtatóan lezárható folyamatnak, mivel a jövőben mindig újraprendeződő jelen esetleg más mozzanatokot tart majd kiemelhetőnek az elődök által megértett művekből, megnyitva ezáltal a lehetőséget a másképp értés útjai felé.

A hagyománytörténés ilyen megváltozott képleteire csak egyetlen példát emelek ki a könyvből, *Babits* 'Csak posta voltál...' című versének elemzését. A szerzők a szövegben „az utólagosság tapasztalatát (az én hagyományfüggő létesülését, önmaga utólagos interpretációját)” tekintik kiindulópontnak, és így a szöveget a lírai én és költészet viszonyában értelmezik. Olvasatuk szerint a lírai alany az emlékek felsorolásában próbálja tetten érni személyességének a tapasztalatát, ehelyett tevékenysége azzal a tanulással zárul, hogy „nem a személyiség hagy nyomot a világban (az eredetiség értelmében), hanem fordítva: általa hagy nyomokat a tradíció beszéde” (210–211. old.). Mindez arra utal, hogy az irodalom áthagyományozódó rendszere már nem írható le a szövegeket tőlünk elválasztó térbeli távolsággal, hanem az értelmező jelene – ezen az elválasztottságon túl – szorosan hozzá is kapcsolódik múltjához. Ez biztosítja számára az alapot ahhoz, hogy tevékenységével elkerülje a tévedés kockázatát, ám ugyanakkor ne lépjen fel az igaz-ha-

mis ellentét heurisztikus igényével, hiszen helyzete a tradíció egyénfölötti folyamatának a tükrében esetlegesnek bizonyul.

Az értelmezési pozíciók viszonylagosítását a könyv szerzői úgy oldják meg, hogy – akár egyetlen elemzésen belül – feltűntetik az olvasatok történeti módosulásait. Ilyennek tekinthetők a ‚Fekete zongora’ fogadtatásának változásai, hiszen itt egyszerre több lehetősége nyílik az interpretáció műveleteinek. Egyrészt adottak a hagyományos szerzőelvű koncepciók, ezek szerint a költemény a korabeli éjszakai mulatók hangulatának a felidézésére épít, de emellett jelentősen kibővülnek a befogadás alternatívái, ha a „vak mester” alakját az olvasó allegóriájaként azonosítjuk. De említhetnénk akár a ‚Vörös és fekete’-ről készült elemzést is, ahol a korábbi tragizáló beszédmodok felől az ironia irányába történik elmozdulás. E szemléletmód jellegét talán semmi sem érzékelteti jobban, mint az az igyekezet, ahogyan a könyv együtt szerepelteti a fogalmak korábbi meghatározásait a jelenlegiekkel, az olvasó személyére bízva annak eldöntését, melyiket tartja inkább játékba hozhatónak. Ezáltal egyszerre ad módot *Stendhal* és *Balzac* műveinek tematikus, vagyis karrierregényként vagy lélektani regényként való megközelítésére, és egyszerre szentel fokozott figyelmet ugyanezen szövegek alakulásmódjainak a feltárására. A magam részéről viszont éppen emiatt nem tudok egyetérteni a tankönyvet a „történeti olvasó” elmaradásáért kárhözható bírálatokkal (vö.: *Kelemen Péter*: ‚Irodalom kísérletező kedvű tanároknak és diákoknak’ című írása), annál inkább, mivel az elemzések többirányúsága és a jelentés ebből adódó multiplikálódása magát a befogadó jelenét is a hatástörténeti folyamatok részeként tünteti fel. Ugyanakkor az a kifogás is nehezen tartható, miszerint a kötet olvasói pusztán passzív szerepekre számíthatnak az elemzésekben, hiszen már önmagában nem kis munkát ró rájuk a bennük foglalt nézőpontok és stratégiák sokszínűsége. Sőt, a szerzők által javasolt értelmezések vélhetőleg nem azzal a szándékkal készültek, hogy tehermentesítsék a diákokat a megértés munkája alól, hanem épp ellenkezőleg: az eddigi tapasztalatok kibővítésében és tudatosításában nyújthatnak segédkezet.

A kulturális emlékezet fent jellemzett radikális újragondolásai kitérítetett szerepet jutatnak a befogadó jelene és a – maga másságában megszólaló – múlt között képződő párbeszédnek, ezért a kánonalakítás hagyományos technikái is jelentős változáson mennek keresztül. A harmadikos irodalomkönyvek eddigi gyakorlatával ellentétben például kimaradnak a tárgyalásból olyan szerzők, mint *Madách Imre*, *Jókai Mór* vagy *Kemény Zsigmond*, akik bár nagyjából a 19. század második felében fejtették ki tevékenységüket, inkább a romantikus stílustörténeti tendenciák képviselőinek tekinthetők. Sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak viszont *Charles Baudelaire* és *Komjáthy Jenő* versei, valamint megjelennek ez idáig nem vagy csak jóval csekélyebb részletességgel tárgyalt írók (például *Cholnoky Viktor*, *Asbóth János*). A válogatás szempontjait jelzi, hogy elsősorban a jelen kérdésvonalai felől érdekesnek tartható szövegek kerülnek a figyelem középpontjába, kizárólag azok, amelyek a megváltozott helyzetben már nem képesek párbeszédet létesíteni értelmezőjükkal. Balzac és Stendhal mellett éppen ennek függvényében válik hasonlóan fontossá *Flaubert* ‚Bovaryné’-ja, mert a regény „feszés szerkezete”, kivételesen pontos szóhasználata és nézőpontváltásai, „a többszörösen rétegzett motivikus hálózat”, illetve az „irodalmi utalások” és a „negatív öntükrözés” alakzatai mind-mind a szöveg jelszerűségére helyezik a hangsúlyt, a művek létmódja pedig – a szerzők felfogásában – kizárólag erről az oldalról válik megragadhatóvá. Mindez mégsem vezet a szövegek másként megmutatkozó arculatának eltörléséhez, amennyiben legalább ugyanilyen erővel szereznek érvényt a hagyomány eseményeitőlünk elválasztó időbeli távolság (alteritás) jelzéseinek és az abban megmutatkozó „kortársi” és „jelenkori” tapasztalat különbségeinek. Jellemző esete ennek szintén az a ‚Bovaryné’, melynek íróját perbe fogták erkölcs- és vallásgyalázás vádjá miatt, ugyanis a kortársak szemében az elbeszélő szenttelen stílusa rendkívül megnehezítette annak eldöntését, mikor olvas-

sák a szereplők belső monológjait, és mikor magának a narrátornak a szavait. A regény fogadtatása tehát azt szemlélteti, mennyiben érte újszerűen a megváltozott írásmód a korabeli közönséget, jelentősen meghaladva elvárasi horizontjukat, illetve azt, hogy az időközben bekövetkező paradigmaváltás utólagosságának helyzetéből mennyire bizonyulnak esetlegesnek a múlt értékindexei.

A hagyománykezelés jelentős módosulásából, valamint az irodalmi mű alaktani hatáselméletéből következik, hogy a tankönyv írói nem tartják bevonhatónak fikcionalitás és „valóság” viszonyába a mimetikus koncepciók reprezentáció-elvű elképzeléseit, sőt, magát a mimézist az alakzatok egyik lehetséges fajtájaként gondolják el (*Paul de Man*). Már rögtön a kötet elején megkülönböztetik egymástól a nyelv eszközszerű (előzetes tartalmakat kifejező, a világ jelenségeit megragadó, deskriptív) és szimulakrum-jellegű (a gondolkodást és a világot a nyelvtől függővé tevő, konstitutív) felfogását, hangsúlyozva eközben: számukra az utóbbi használat a sokkal értékesebb, mivel csak ezen a módon maradnak megőrizhetőek az olvasó aktivitását fenntartó gondolkodási képletek. Noha az ilyen előföltételek mögött kétségtelenül

Az irodalom tehát önműködő, autopoetikus rendszer, melyben nem az időbeli egymásután, hanem a stílustörténetben, valamint az embernek a nyelvhez való viszonyában bekövetkező változások képezik a korszakolás szabályait. A realizmus viszont éppen emiatt nem tekinthető új szakasznak a romantikához képest, mert a társadalom szerkezetéről vallott felfogások átalakulásával egy időben az írásmód terén nem történtek ilyen változások.

a posztmodern nyelvfelfogás *Wittgensteintől Derridáig* terjedő erővonalai húzódnak meg, azok mégsem pusztán prekoncepciók, hanem tevékeny részt vállalnak a szövegek megértésében. Különösen a „Goriot apó”-nál, amelyben a társadalmi érvényesülés követelményeként felfogott és egyszerre több oldalról, más-más jelentésben megismételt napóleoni minta csökkenő valóságfedezete szétfeszíti a leképezésen alapuló esztétikák objektív létezésről vallott nézeteit. A világ megszővegezése ezért főleg retorikai eljárások függvénye, melyben a narratíva ábrázolójellege egyre inkább átalakul látványteremtéssé (*Roland Barthes*), felhasználva ehhez olyan alakzatokat, mint az entüméma (látszatszillóizmus) vagy a metonímia. De ugyanígy a megértés műveletei is jelentősen módosulnak, mert míg hagyományosan ezt is a való-

sághoz való viszonyában képzelték el, addig most a valóság átadja helyét az olvasó korábbi tapasztalatában kialakult intertextualitás viszonylatainak. A klasszikus modernség lírájának énszerepei például a romantikus költészet tájszemléletével való összefüggésükben nyerik el valódi jelentőségüket, ahol még külső és belső szféra találkozása az én azonosságának a megerősödésével járt; a világfélelem alanya viszont (vö.: *Vajda János*) már nem érdekelt ebben az ütközésben, mivel a távlatokba tekintés megbontja személyiségének körvonalait, és így integritását érezheti veszélyeztetve (149. old.). Az irodalom tehát önműködő, autopoetikus rendszer, melyben nem az időbeli egymásután, hanem a stílustörténetben, valamint az embernek a nyelvhez való viszonyában bekövetkező változások képezik a korszakolás szabályait. A realizmus viszont éppen emiatt nem tekinthető új szakasznak a romantikához képest, mert a társadalom szerkezetéről vallott felfogások átalakulásával egy időben az írásmód terén nem történtek ilyen változások.

Noha az irodalom poétikai kiindulású megközelítése alapvetően átalakítja a megtanulhatóság eddigi használatát során kialakult fogalmait (amennyiben az elemzések már nem a szerző életének a referenciáit veszik végső alapnak, és ezért eltűnnek az életrajzi ismeretek, a kialakulás körülményeit vizsgáló filológiai jegyzetek), mégsem teszi a tankönyvet a középiskolai képzés számára túl nehézé. Eközben ugyanis a szerzők nem mondanak le arról a lehetőségéről, hogy a diákokat – egy hasonló jellegű poétikai és reto-

rikai kompetencia kialakításával – bevonják a megértés munkájába, jelentősen megnövelve annak az esélyeit, hogy akkor is értő olvasói maradjanak az irodalom folyamatosan változó tendenciáinak, ha esetleg más pályára lépve már nem érintkeznek közvetlenül a szaktudományosság problémáival.

EISEMANN György – H. NAGY Péter –
KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *Irodalom tankönyv*
16–17 éveseknek. Korona Kiadó, Bp, 1999.

Zákány Tóth Péter

Csak a szavak

Az irodalomtudományosság hazai és nemzetközi köreiből egyaránt és joggal közmegebecsülésnek örvendő Fried István időszerű feladatra vállalkozott, amikor Baka István költészetéről írott dolgozatait rendezte önálló kötetbe. Bevallottan nem monográfiát, de tárgyában és módszerességében nem kisebb igényű tanulmánygyűjteményt adva ezzel az olvasó kezébe.

A kilencvenes évek aktuális lírai kánonjában *Baka István* költői teljesítménye különös módon úgy töltött be jelentékeny szerepet (1), hogy – eltekintve néhány alkalmi és esetleges laudációtól – rendszeres és szakszerű tanulmányírói figyelem nem fordult felé. Holott, amint *Kulcsár Szabó Ernő* irodalomtörténeti kézikönyve második kiadásának előszava is tanúsítja, már az évtized elején érzékelt lehetett Baka költészetének látványosan megnövekedett esztétikai és hatástörténeti jelentőségét: „...a legújabb folyamatok már aligha értelmezhetők kielégítően Baka István, Bertók László, Bodor Ádám és Kovács András Ferenc azóta [i. e. az első kiadás óta – H. T.] megjelent művei vagy éppen Márton László új pályaszakaszának részletesebb méltatása nélkül.” (2) *Fried István* összefoglaló igényű munkája a Baka-recepció e felemás helyzetében mindenképpen szerencsés, sőt, szükséges értelmezői kísérletnek tűnik föl.

Az *„Árnyak közt mulandó árny”* (a kötet cím a *„Caspar Hauser”* című versből vett, kisé talán elnagyolt pátoszú idézet) nyolc tanulmányt foglal magában. Ezek közül kifejezetten Baka lírájával hét foglalkozik: az első dolgozat tárgya általánosabb, kiterjedtebb. Ez *„Líra, irodalomértelmezés, vers(kötet) (Magyar költők, magyar költészet az 1990-es évtizedben)”* cím alatt, nagyjából kétszáz év európai irodalmi és irodalomtudományi paradigmáinak távlatában vázolja föl – konkrét példák és összefüggések hivatkozásával – irodalom és kritika, nyelv és történetiség, hagyomány és kánon kérdésköreit. Mindez egyszerre szolgálja a saját előföltevések mulaszthatatlan reflektálását és nyújt (kontextualizáló) bevezetést a közelmúlt egy jelentékeny lírai teljesítményének több részletű, több szempontú tárgyalásához. Egyelőre csak az elméleti igény(esség) szintjén fogalmazva (és előlegezve) meg azt a tudósi habitus-ideált, amely azután az értelmezések gyakorlati szakszerűségének zálogaként fog megjelenni: „A filológus kedvét lelheti a forráskutatásban, az adatbogarzásban, a kritikus meg szemrevételezheti egy-egy vers, ciklus, kötet sokszínű rétegzettségét. Valójában a filológus-kritikus juthat a legmesszebbre, az, aki a régiben az újat, az újban a régint képes fölfedezni.”

Utaltunk módszertudat és tárgyismeret Friednél nagy gonddal összekapcsolt (összekapcsolódott) voltára. E tanulmányok interpretációs érvényességében azonban nem egyszerűen a világirodalmi tájékozottság és az irodalomértői kompetencia, de – ami itt lé-